

Ευτύχης Μπιτσάκης
*Καρτέσιος: Αντιφάσεις και όρια
του αστικού ορθολογισμού*

Πέτυσι συμπληρώθηκαν 400 χρόνια από τη γέννηση του Καρτέσιου (1596-1650), μαθηματικού, φυσικού και φιλόσοφου, πατέρα του νεότερου ορθολογισμού. Η επέτειος πέρασε σχεδόν απαρατήρητη στη χώρα μας, με μερικά σημειώματα χωρίς ιδιαίτερη αξία στον ημερήσιο τύπο. Έτσι, η μόνη αξιόλογη εκδήλωση ήταν το Συνέδριο που οργάνωσαν στις 26 και 27 Φεβρουαρίου του 1997, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, τα περιοδικά *Αξιολογικά* και *Πολίτης*. Οι περισσότεροι εισηγητές ήταν νέοι και όλες σχεδόν οι εισηγήσεις ήταν υψηλού επιπέδου. Αλλά και το Συνέδριο αυτό ήταν «ακαδημαϊκό». Ο Καρτέ-

σιος και το έργο του δεν τοποθετήθηκαν στην εποχή τους. Έτσι, δεν αναζητήθηκαν τόσο οι εσωτερικοί όσο και οι εξωτερικοί καθορισμοί που προσδιόρισαν το έργο του μεγάλου σοφού, την επαναστατική καινοτομία του και τις αντιφάσεις του.

Περιθωριακά αναζητήθηκε η σχέση του Καρτέσιου με την «νεωτερικότητα» και τη «μεταμοντέρνα» εποχή μας. Αλλά οι έννοιες αυτές, όπως χρησιμοποιούνται συνήθως, είναι ασαφείς. Πράγματι, δεν πρόκειται για κάποια αφηρημένη νεωτερικότητα, αλλά για ένα σύνολο φαινομένων χαρακτηριστικών της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Αντίστοιχα, το «μεταμοντέρνο» χαρακτηρί-

ζει ένα σύνολο σχέσεων, μορφών και πρακτικών της σημερινής φάσης του καπιταλισμού. Τέλος, οι έννοιες *ορθολογισμός* και *ορθολογικότητα* δεν είναι έννοιες εξωιστορικές. Πρόκειται για τον ορθολογισμό της αστικής τάξης στην περίοδο της ανόδου της, άρα για μια ιστορικά καθορισμένη μορφή με τα όρια και τις αντιφάσεις της. Ο Καρτέσιος είναι ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του *αστικού* ορθολογισμού.

Ο Καρτέσιος έζησε σε μια ιδιαίτερα μεταβατική εποχή. Εποχή της απόλυτης μοναρχίας, των ατελείωτων πολέμων (ο τριακονταετής πόλεμος κράτησε από το 1618 ως το 1648), εποχή κυριαρχίας του καθολικισμού, της μεταφυσικής, εποχή όπου η Ιερά Εξέταση έκαιγε ακόμη τους αιρετικούς αλλά και τους πρωτοπόρους της επιστήμης. Όμως εκτός απ' αυτά, ήταν και εποχή ανάπτυξης των πόλεων, των αστικών εμπορευματικών σχέσεων και της νεότερης επιστήμης. Στη μεταβατική αλλά και από επιστημονική άποψη επαναστατική αυτή εποχή έζησαν ο Κοπέρνικος (1473-1543), ο Γαλιλαίος (1564-1642), ο Κέπλερ (1571-1630) και ο άλλος θεμελιωτής της επιστημονικής μεθόδου, ο γενάρχης του εμπειρισμού, ο Francis Bacon (1516-1626). Ο Καρτέσιος αντιπροσωπεύει με την υψηλότερη έννοια τις δυνατότητες και τις αντιφάσεις της εποχής του. Η μεταφυσική και η θεολογία, κυρίαρχες μορφές του «φιλοσοφείν» στην εποχή του Καρτέσιου, αναζήτησαν την πηγή και τα κριτήρια της αλήθειας στο Θεό ή σε υπερβατικές αρχές. Με μια ριζική αναστροφή ο Καρτέσιος αναζήτησε το θεμέλιο της αλήθειας στην ανθρώπινη νόηση. Η μεθοδική αμφιβολία του είχε υπονομεύσει το κύρος της μεταφυσικής και της θεολογίας. Θεμελιώνοντας το Λόγο στην ανθρώπινη διάνοια, ο ευσεβής κατά τα άλλα Καρτέσιος καθιέρωνε με τη σειρά του τη ρήξη ανάμεσα

στην επιστήμη και τη θρησκεία, ρήξη την οποία είχε επιχειρήσει ο νομιναλισμός προς τα τέλη του Μεσαίωνα. Η επαναστατική αυτή αναστροφή, εξάλλου, ήταν σύμφωνη με το πνεύμα της νέας επιστήμης — όπως και η θεωρία της διπλής αλήθειας, θεμελίωσε την ανεξαρτησία της και τη θωράκιζε απέναντι στη θεολογία και την Ιερά Εξέταση.

«Σκέπτομαι, άρα υπάρχω». Η ανθρώπινη νόηση ανάγεται μ' αυτόν τον τρόπο σε οντολογικό και γνωσιολογικό θεμέλιο —σε εγγυητή της αντικειμενικότητας και της γνωσιμότητας του κόσμου. Αλλά για να φτάσει στη βεβαιότητα, ο Καρτέσιος πέρασε από το δρόμο της αμφιβολίας. Κατά τον «πρώτο κανόνα» του: «Το πρώτο ήταν ποτέ να μην παραδέχομαι τίποτα για αληθινό, αν δεν το ξέρω ολοφάνερα αληθινό, δηλαδή να αποφεύγω προσεκτικά τη βιασύνη και την προκατάληψη και να μην περιλαμβάνω στις κρίσεις μου τίποτα παραπάνω απ' ό,τι θα παρουσιάζεται στον νου μου τόσο καθαρά και διακριτά, ώστε να μη μου δίνεται καμιά ευκαιρία να αμφιβάλω γι' αυτό». Η καρτεσιανή σαφήνεια (*clarté*) μπορεί να στρεφόταν εναντίον της σκοτεινής και ανορθολογικής μεταφυσικής. Αλλά ό,τι είναι σαφές είναι και αληθινό και το αληθινό είναι πάντοτε προσπελάσιμο στη διαύγεια του ορθού λόγου;

Το περίφημο *copito* (σκέπτομαι, άρα υπάρχω) μπορεί να αποτελέσει το ασφαλές θεμέλιο μιας ορθολογικής κοσμοθεωρίας; Η καρτεσιανή αμφιβολία υπονόμεισε και αυτό το θεμέλιο: Πώς μπορώ να είμαι βέβαιος ότι κάποιος κακεντρεχής δαίμων δε με εξαπατά; Η σαφήνεια, η προφάνεια και η βεβαιότητα, οι έμφυτες ιδέες, δίνουν τη θέση τους στην αμφιβολία. Και τότε ο ορθός λόγος αναζητά τη βεβαιότητα στην εξορισμού άρνηση του: στο Θεό: «Αλλά ίσως ο

θεός δε θα επέτρεπε να εξαπατώμαι μ' αυτόν τον τρόπο επειδή, λέγεται, είναι εξαιρετικά αγαθός». Η ύπαρξη του θεού εγγυάται την ύπαρξη των πραγμάτων και της αποτελεσματικότητας του ανθρώπινου νου: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο θεός είναι ικανός να δημιουργήσει οτιδήποτε είμαι ικανός να αντιληφθώ μ' αυτόν τον τρόπο». Ο Καρτέσιος θεμελιώνει συνεπώς το κατανοητό στο ακατανόητο, στο ακατάληπτο, το οποίο προικίζει με τα αναγκαία κατηγορήματα. Αλλά έτσι το μυστήριο διπλασιάζεται: Στο ακατανόητο της ύπαρξης και του θεού προστίθεται το ακατανόητο της δημιουργίας. Κατά τον αντι-υλιστή επίσκοπο Berkeley (1685-1753), τα πράγματα υπάρχουν ως ιδέες στο άπειρο πνεύμα του θεού. Για τον Καρτέσιο τα πράγματα υπάρχουν, εντούτοις είναι δημιουργήματα του θεού.

Ο Καρτέσιος χρησιμοποίησε το Λόγο «για να αναζητήσει την αλήθεια των επιστημών». Καί όπως είναι γνωστό, ο Καρτέσιος είναι ο δημιουργός της Αναλυτικής Γεωμετρίας (ορθότερα, συνέλαβε τη βασική ιδέα της Αναλυτικής Γεωμετρίας). Επίσης διατύπωσε, μετά τον Αριστοτέλη και το Γαλιλαίο, την αρχή της αδράνειας, αλλά απέτυχε —αντίθετα από τον Γαλιλαίο— να θεμελιώσει τη φυσική. Γιατί; Επειδή σε μια εποχή όπου η θεμελίωση της Μηχανικής απαιτούσε την παρατήρηση, το πείραμα, τα άτομα και το δημοκρίτειο κενό, ο Καρτέσιος, στα πλαίσια ενός απαγωγικού-θεωρησιακού συστήματος, κατόρθωσε να κάνει περισσότερο μεταφυσική, παρά φυσική. Η πίστη του στη μαθηματική μέθοδο, στα μαθηματικά ως *mathesis universalis* ήταν μια από τις υπερβολές του καρτεσιανού ορθού λόγου.

Ο Καρτέσιος είναι ο θεμελιωτής του νεότερου δυϊσμού. Αλλά ο δυϊσμός του αποτελεί άλλη μια παραχώρηση στη μεταφυσική

και υπονόμωσε το επιστημονικό του εγχείρημα. Πράγματι, ο Γάλλος σοφός διακρίνει την υλική, ενσώματη ουσία (τα *res extensa*) από τη σκεπτόμενη, πνευματική ουσία (τα *res cogitans*). Αλλά πώς συνδέεται η άυλη ψυχή με το υλικό σώμα; Φυσικά, ο Καρτέσιος δεν μπόρεσε να λύσει το πρόβλημα, και στην προσπάθειά του για κάτι τέτοιο φτάνει σε αφελείς υποθέσεις, όπως, π.χ., στην υπόθεση ότι τα δύο «έτερα» συσχετίζονται μέσω της υπόφυσης.

Στα πλαίσια του θεωρησιακού-μεταφυσικού του συστήματος, ο Καρτέσιος επιχείρησε να θεμελιώσει την επιστήμη των υλικών μορφών. Θεμελιώδης ιδιότητα της ύλης, κατά τον Καρτέσιο, είναι η *έκταση*: «Η σωματική ουσία δεν είναι δυνατό να νοηθεί με σαφήνεια χωρίς την έκτασή της». Η ορθότητα αυτής της θέσης είναι «προφανής». Αλλά ο Καρτέσιος *ταυτίζει* τα υλικά σώματα με το χώρο: «Ο χώρος ή εσωτερικός τόπος και το σώμα που περιλαμβάνεται σ' αυτόν το χώρο δε διαφέρουν παρά μόνον στη νόσή μας. Επειδή η έκταση σε μήκος, πλάτος και βάθος που συνιστά το χώρο, συνιστά και το σώμα». Ο Καρτέσιος, όπως και ο Αριστοτέλης, υποστήριξε ότι «δεν μπορεί να υπάρξει κενό». Εντούτοις, η άποψή του δεν ταυτίζεται με την αριστοτελική. Με βάση τα σημερινά δεδομένα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο χώρος, μορφή ύπαρξης της ύλης, δεν ταυτίζεται με την ύλη: Η μορφή του σ' ένα σημείο καθορίζεται από το σύνολο των υλικών μορφών που περιβάλλουν το σημείο αυτό.

Από μια άποψη, η αντίληψη του Καρτέσιου για την ύλη είναι δυναμική. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή η ύλη δε νοείται χωρίς την κίνηση. Εντούτοις, και εδώ είναι παρόν το φάντασμα του θεού: Κατά τη στιγμή της δημιουργίας «ο θεός προίκισε τη φύση με μια τέτοια ποσότητα κίνησης, η

οποία διατηρείται αναλλοίωτη». Πρόκειται για μια πρώτη διατύπωση της αρχής της αφθαρσίας της ενέργειας, στα πλαίσια ενός μεταφυσικού συστήματος.

Αλλά οι αντιφάσεις του έργου του Καρτέσιου δεν περιορίζονται στα οντολογικά και γνωσιοθεωρητικά θεμέλια της κοσμοθεωρίας του: Ο συνεχιστής της θεωρησιακής-απαγωγικής μεθόδου απέτυχε να θεμελιώσει τη *Μηχανική*. Από μια άλλη άποψη, άνθρωπος του καιρού του, υπήρξε ένας από τους εξέχοντες αντιπροσώπους της μηχανιστικής φιλοσοφίας. Πράγματι, κατά τον Καρτέσιο, το σύμπαν είναι μια «μηχανή, όπου δεν υπάρχει τίποτα άλλο για να θεωρήσουμε, εκτός από τις μορφές και τις κινήσεις των μερών της». Τόσο ο άνθρωπος, όσο και τα ζώα είναι μηχανές —όμως τα ζώα δεν έχουν ψυχή! Το μηχανιστικό σύμπαν του Καρτέσιου, όπως και αυτό του Γαλιλαίου και αργότερα του Νεύτωνα και του Λαπλάς, θεωρείται *αιτιοκρατημένο*. Αλλά και οι νόμοι του σύμπαντος έχουν τεθεί από το Δημιουργό. Και μετά την πράξη της Δημιουργίας ο θεός δεν επεμβαίνει στη φύση και μ' αυτή την έννοια μπορούμε να μιλάμε για αιώνιους φυσικούς νόμους και για τη δυνατότητα της νόησης να τους γνωρίσει. Έτσι, «μπορούμε να φτάσουμε στη γνώση ορισμένων κανόνων τους οποίους ονομάζουν νόμους της φύσης και οι οποίοι

είναι δευτερεύοντα αίτια» (το *πρώτον κινούν* είναι ο θεός).

Όπως σημειώθηκε ήδη, ο Καρτέσιος διατύπωσε —και αυτός— την αρχή της αδράνειας, προϋπόθεση για τη δημιουργία της *Μηχανικής* και γενικότερα της *Φυσικής*: «Δεύτερος νόμος της φύσης: κάθε κινούμενο σώμα τείνει να συνεχίσει την κίνησή του σε ευθεία γραμμή». Εντούτοις, ο Καρτέσιος δεν μπόρεσε να διατυπώσει ποσοτικά τους νόμους της *Κινητικής* και, κατά μείζονα λόγο, της *Δυναμικής*. Η διατύπωση αυτών των νόμων, έργο του Γαλιλαίου και του Νεύτωνα, απαιτούσε τα «άτομα και το κενό». Μπορεί οι διαλεκτικές διασθήσεις του Καρτέσιου να ξεπερνούσαν τον άκαμπτο μηχανικισμό του Γαλιλαίου και του Νεύτωνα: εντούτοις, το θεωρησιακό σύστημα του Καρτέσιου και η απαγωγική, μαθηματική του μέθοδος, αποτελούσαν επιστημολογικό εμπόδιο στη διατύπωση των νόμων της *Μηχανικής*.

Η επιστήμη δε συνιστά την τυπική άρνηση της ιδεολογίας και ο καθαρός λόγος είναι πλάσμα της αστικής-θεωρησιακής φιλοσοφίας. Αντίστοιχα, οι επιστημονικές επαναστάσεις και η διαδοχή των «παραδειγμάτων» δεν πραγματοποιούνται με τον τρόπο που είδε τα πράγματα ο Thomas Kuhn και ούτε η αλήθεια τους είναι συμβατή με τον αγνωστικισμό του.